

Fakahinohino ki he Malu 'i he Tik Tok Ma'á e Kau Tauhí: Ngaahi Pole 'o e 'Initanetí (Online Challenges)

'I ho'o hoko ko e kau tauhi, 'oku mau 'ilo 'oku mou fie tokoni ki ho'omou to'utupu ke nau mahino'i 'a e malu faka'ilekitulōnikí koe'uhí ke nau lava 'o mapule'i 'a e taimi 'oku nau 'i he 'initaneti aí, 'i he lolotonga ni pea mo e 'i he kaha'ú foki.

Ko e 'uhinga ia 'oku tukupā ai 'a e TikTok, ke ngāue fakataha mo e kau tauhi (kau ai mo e ngaahi mātu'á, kau faiakó mo e kau tauhi fānaú) ke poupou'i e fononga 'a ho'o to'utupu 'i he me'a faka'ilekitulōnikí.

'Oku 'oatu 'i he Fakahinohino ki he Malu 'i he Tik Tok Ma'á e Kau Tauhi 'a e fakamatala fakalukufua ki ha ngaahi hoha'a fekau'aki mo e malu 'i he 'initaneti. 'E lava ke tokoni ho'o vakai'i fakataha mo ho'o to'utupu 'a e fakahinohino ko'eni ke fakamālohia ange ai 'enau ongo'i kau atu ki he me'a faka'ilekitulōnikí mo fakaivia kinautolu ke nau tokanga ki he 'enau malu 'i he 'Initaneti.

Ko e Me'a 'oku Fu'u Fiema'u 'e he To'utupu Mei Honau Kau Tauhi

'Oku mau mahino'i 'oku malava pē ke faingata'a 'a e tulifua ki he feliuliuaki 'i he ngaahi ākenga fakasosiale mo hono ngaahi makatu'ungá (platforms). Ko e 'uhinga ia ne mau 'eke ai ki he to'utupu pe ko e hā e poupou 'oku nau fiema'u mo fakamahu'inga'i. Ko e me'a 'eni na'a nau talamai:

“Tokoni'i au keu mahino'i 'a e ngaahi tu'utu'uni”

Mahu'inga ki he to'utupu 'a e tokoni ki hono fokotu'utu'u 'o e 'akauni, mahino'i 'a e tu'unga 'o e malu 'a e fakamatala fakafo'ituitui mo e ngaahi fokotu'utu'u ki he malú, pea a'u ai ki he 'enau talitali lelei foki mo e ngaahi fakangatanga! Ko e ngaahi me'angāue ki he malú hangē ko e ngaahi founa ki he Kau Fakataha 'a e Fāmilí ki he TikTok (Family Pairing) 'okú ne faka'atā ai koe ke fokotu'u ha ngaahi fakangatanga, tautautefito ki he taimi 'oku kamata ai 'a e to'utupu 'i he 'initaneti.

“Fakafaingamālie'i ke talanoa”

'Oku ongo'i 'e he to'utupu 'oku poupou'i kinautolu 'i he taimi 'oku 'i ai ai ha tokoni ofi 'oku 'atā ke talanoa mo tokoni'i kinautolu 'i he taimi 'oku fehālaaki ai ha ngaahi me'a 'i he 'initaneti—tatau ai pē pe 'oku lahi pe si'isi'i 'a e palopalemá.

“Oua 'e hoha'a 'i he taimi 'oku fehālaaki ai ha ngaahi me'a”

Kuo ha'u ho'o to'utupu kiate koe ke ke tokoni—fakalatá! Talamai 'e he to'utupu 'oku hanga 'e he 'itā pe ko ha taha lahi 'okú ne fakasi'isi'ia 'enau ngaahi hoha'a 'o ta'ofi kinautolu mei ha'anau toe kole tokoni. Fanongo pea 'oua 'e tukuaki'i, 'eke ha ngaahi fehu'i, pea tokanga taha ki he ngaahi founa ke solova'aki.

“Falala mai kiate au”

'Oku 'ilo'i 'e he to'utupu ko e falalá kuo pau ke ngāue'i pea 'oku nau 'amanaki ki honau tokangaekina 'e he kakai lalahi, ka 'i he 'enau tupu 'o matu'otu'a angē 'oku nau ongo'i fe'unga kenau tau'atāina ange. 'I he'enau ako ki he founa kenau fononga malu ai 'i he ngaahi me'angāue, te ke lava 'o filii ke faka'atā kinautolu ke nau 'unu atu 'o tau'atāina ange 'i hono ngāue'aki 'o e tekinolosiá.

“Faka'apa'apa'i 'a e malu 'a 'eku fakamatala fakafo'ituitui”

'Oku fakanatula pē ke hoha'a kapau 'oku fakakina (mischief) 'a ho'o to'utupu, pea ko hono fakapalanisi 'a 'enau 'amanaki atu ki he malu honau fakamatala fakafo'ituitui mo hono fakapapau'i 'oku nau malú 'e lava pē ke faingata'a. Talamai 'e he to'utupu 'oku fiema'u kenau mahino'i ho'o ngaahi 'uhinga mo vakai'i ha ngaahi founa ke langa hake ai 'a e falalá.

Ngaahi Fale'i Lelei Taha 'e 10 Ki He Me'a Faka'ilekitulōnikí Tu'unga 'o e Mahino'i 'e he To'utupú 'a e Ngaahi Fakamatalá

□ **Fale'i hono 1: Vakai'i 'a e Tu'unga Mateuteu Fakatekinikale 'a Ho'o Tamá**
Fokotu'u ha tu'utu'uni mahino ki he taimi 'e lava ke kau ai 'a ho'o to'utupú 'i he mamani faka'ilekitulōnikí, kau ai hono fakapapau'i 'oku faka'aonga'i pē 'e ho'o to'utupú 'a e ngaahi apps pē 'i loto 'i he fakangatangata ki he ta'u motu'á.

□ **Fale'i hono 2: Lototaha 'a e Fāmilí ki he Ngaahi Fakangatangata Fakatekinikalé**
Fokotu'u ha fakamatala 'oku mahino, fe'unga mo e ta'u motu'á pea felotoi fakatekinikale ke fakakau kātoa ki ai 'a e fakamatalá (hangē ko e apps, ngaahi uepisaiti, ngaahi va'inga fakakomipiuta) 'e lava 'e ho'o to'utupu 'o mamata ki ai, ngāue'aki, mo va'inga 'akí.

□ **Fale'i hono 3: Fokotu'u ha Fakangatangata Mātu'aki Lelei (Smart Limit) Taimi 'i he Me'angāue (On Screen Time)**
'Oku mahu'inga tatau pē 'a e ngaahi tō'onga lelei faka'ilekitulōnikí mo e ngaahi founa 'o e ma'u me'atokoni fakatupu mo'ui lelei. Tokoni'i ho'o to'utupú ke fakatupulaki 'a 'ene ala mapule'i iá mo e ngaahi pōto'i ki hono pule'i 'o e taimi 'i hono ngāue'aki 'o e mitiá fakasōsialé.

□ **Fale'i hono 4: Talanoa Fekau'aki Mo e Tō'onga Fakamamahi 'i he 'Initaneti**
Tauhi ke 'atā e ngaahi laine fetu'utakí 'aki hano vakai'i 'a e ngaahi a'usia 'a ho'o to'utupú 'i he 'initaneti, ngaahi me'a 'oku nau talanoa ki ai mo honau ngaahi kaungāme'á, pe kapau 'oku 'i ai ha'anau palopalema fekau'aki mo e fakamamahi 'i he 'initaneti.

□ **Fale'i hono 5: Talanoa Fekau'aki mo e Malu 'a e Fakamatala Fakafo'ituituí**
Tokoni'i 'a ho'o to'utupú ke nau mahino'i 'a e mahu'inga 'o honau fakamatala fakafo'ituituí mo e 'uhinga ki ai 'oku mahu'inga ai ke lau fakalelei 'a e tu'utu'uni ki he malu 'a e fakamatala fakafo'ituituí kimu'a pea toki fakamo'oni ke ngāue'aki ha fa'ahinga apps pe uepisaiti.

□ **Fale'i hono 6: Talanoa Fekau'aki mo e Ngaahi Fetu'utakí mo e Fakamatala 'oku Ala Fakatu'utāmaki**
Fakamanatu ki ho'o to'utupú 'oku 'ikai ke fa'a tatau ma'u pē 'a e kaka'i mo honau fakamatala 'oku fokotu'u atu 'i he 'initaneti. Fakahinohino'i kinautolu ki he founa te nau lava ai 'o fakangatangata 'aki 'a e fetu'utaki 'oku 'ikai fiema'ú mo e ngaahi fakamatala 'oku ala tu'u fakatu'utāmaki 'i he ngaahi fokotu'utu'u (settings) 'i he app.

□ **Fale'i hono 7: Talanoa Fekau'aki mo e Tohi Fakalieliá (Sexting)**
Tokanga ke vakai'i pe kuo vahevahe atu 'e ho'o to'utupú pe kuo kole atu 'e ha taha kene vahevahe atu ha ngaahi fakamatala 'oku fakapulipuli pe fakalielia 'oku fekau'aki mo kinautolu. Fakamatala'i ange ko 'ene vahevahe atu pē 'a e ngaahi fakamatalá 'i he 'initaneti, 'oku fa'a 'ikai ke to e lava ke mapule'i 'a e founa 'oku fevahevahe 'akí, pea 'e lava ke mamafa 'aupito mo tu'uloa 'a honau ngaahi nunu'á.

□ **Fale'i hono 8: Talanoa Fekau'aki mo e Dis-/Fakamatala Loi (Mis-Information)**
Talanoa mo ho'o to'utupú fekau'aki mo e 'ongoongo loí' pea faka'ai'ai kinautolu ke nau fakakaukau lelei fekau'aki mo e me'a 'oku nau sio ki ai 'i he 'initaneti, kau ai 'a e kau faka'ai'ai (influencers) mo e ngaahi nāunau fakaangaangá (product placements) (hangē ko e taumu'a pe 'asenita fakapulipuli 'o e fakamatala ko iá) pea fakamanatu kiate kinautolu ke vakai'i 'a e mo'oni 'o e tu'unga 'o e fakamatalá.

□ **Fale'i hono 9: Fakafehokotaki mo e Ngaahi Netiueka Tokoni (Support Networks)**
Fokotu'u 'a e ngaahi tu'utu'uni faka'ilekitulōnikí ki he tauhi fānaú 'oku tu'uma'u pea faka'ai'ai 'a e tokotaha kotoa pē 'i ho fāmilí ke nau kau ki ai 'o fakatupulekina 'a e pou pou mālohí mo e netiueka malu'í.

□ **Fale'i hono 10: Fa'u Fakataha ha Ngaahi Vitió**
Fa'u ha vitió 'oku fakatupu fiefia mo ho'o to'utupú ke nau kau ki ai, ako ki he ngaahi me'a 'oku nau manako ai, pea talanoa'i pe ko e hā 'a e fa'ahinga fakamatala 'oku taaú pe ta'etaaú.

Ngaahi Pole 'I he 'Initanetí Mo e Ngaahi Lohiaki'í (Hoaxes) Mo e Founga Ke Talanoa Ki Ai Mo Ho'ó To'utupú

'Oku mālohi 'a e fiema'u 'e he to'utupú ke nau fe'unga pea kau ki ha me'a 'oku lahi ange pea 'ikai ke nau fa'a fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a 'e ala hoko ai ha fakatu'utāmaki pe nunu'a kovi. Ko e me'a 'eni 'oku fiema'u ke ke 'ilo fekau'aki mo e ngaahi faingata'a 'i he 'initanetí mo e ngaahi lohiaki'í mo e founga ke solova'aki kinautolú mo ho'ó to'utupú:

- 'Oku fa'a kau 'i he ngaahi polé 'a e kakai 'oku nau hikitepi'i kinautolu 'i ha'a nau fakahoko ha me'a faingata'a, 'a ia 'oku nau vahevahe atu ke faka'ai'ai 'aki 'a e ni'ihí kehé.
- 'Oku nau manakoá ko'e'uhí 'oku nau 'oatu ha ngaahi faingamālie lelei, hangē ko e fakahoko ha ngaahi ngāue mo e ngaahi kaungāme'á, siviliví'i 'o e ngaahi fakangatangata ki he mālohi fakaesinó (physical limits) pe ko 'ene mohu foungá pē.
- Neongoení, 'e lava ke a'u ha ni'ihí ki ha fakatu'utamaki 'o ala hoko ai ha lavea lahi.
- Ko e ngaahi faingata'a 'e ni'ihí te nau kākaa'i 'a e kakaí ke nau tui ki ha me'a 'oku 'ikai mo'oni - 'a ia 'e ala hoko ke ne fakatupunga ai ha ilifia mo e loto hoha'a lahi.
- 'E lava 'e he to'utupú 'o hiki 'enau tokangá mei he ngaahi faingata'a'ia faka'ilekitulōnikí mo e ngaahi lohiaki'í 'aki ha'anau fekumi ki ha ngaahi founga kehe ke fakaai 'aki honau manakó (ngaahi manakó) pe ngaahi fiema'ú.

Ngaahi Fale'i 'e 4 Ki He Founga Talanoa Mo e Toutupú Fekau'aki Mo e Ngaahi Faingata'a 'I he 'Initanetí Mo e Ngaahi Lohiaki'í

Fale'i hono 1: Tokoni'i 'a ho'ó to'utupú ke nau fakahoko ha ngaahi fili 'oku malú 'aki hono fakatokanga'i ha ngaahi faingata'a 'e malava ke hoko mo fakakaukau'i 'a e ngaahi nunu'á (kau ai 'a e malava ke nau lavea ai, pe ha ni'ihí kehe).

Fale'i hono 2: Ko e sitepu 'e fā 'a e TikTok ko e "Ta'ofi, Fakakaukau'i, Faitu'utu'uni, Ngāue'i" ko ha founga faingofua ia ki hono faka'ai'ai 'o e to'utupú kenau fakakaukau ki ha (ngaahi) fakatu'utāmaki 'e ala hoko.

STOP:

Ki'i mālolō 'i ha mōmeniti.

THINK:

'Oku malu ia? 'Oku fakatupu lavea ia? 'Oku mo'oni ia? Kapau 'oku 'ikai ke ke fakapapau'i, vakai ki ha tokotaha lahi pe kaungāme'a, pe kumi ki ha fakamatala lahi ange mei ha ngaahi ma'u'anga fakamatala kuo fakamafai'i 'i he 'initanetí.

DECIDE:

Kapau 'oku ala fakatu'utāmaki pe fakatupu lavea, pe 'oku 'ikai ke ke fakapapau'i pe 'oku pehē, 'oua na'a ke fai ia. 'Oku 'ikai hano 'aonga ke tuku koe pe ha ni'ihí kehe ki ha tu'unga 'oku ala fakatu'utāmaki.

ACT:

Lipooti ha ngaahi pole fakatupu lavea pe lohiaki'í 'i he in-app. 'Oua 'e vahevahe atu kinautolu.

Fale'i hono 3: 'I he taimi 'oku 'i ai ha'o ngaahi hoha'a fekau'aki mo ha pole 'oku 'ikai malu, lea hangatonu ki ho'ó to'utupú pea 'oatu 'a e ngaahi 'uhinga mahino ki ai.

Fale'i hono 4: 'Oku hā mahino mai pē 'a e ngaahi tu'unga 'e ni'ihí 'oku ala fakatu'utamaki, ka 'e fihí ange ha ngaahi tu'unga 'e ni'ihí pea faingata'a ange ke 'ilo'i. Kapau 'oku 'ikai ke ke fakapapau'i, fekumi 'i he 'initanetí ki ha fakamatala mei he ngaahi ma'u'anga tokoni falala'anga pea ke tangutu fakataha mo ho'ó to'utupú ke mou talanoa ki ai.

Fakahinohino ki he Malu 'i he TikTok Ma'á e Kau Tauhi: Ngaahi Pole 'o e 'Initanetí

Ngaahi Naunau Kehe 'Oku 'Aongá:

Senitā Fakahinohino 'a e TikTok ki he Malú Ma'á e Kau Tauhi:
<https://www.tiktok.com/safety/en-nz/guardians-guide>

Me'angāue 'a e Netsafe Ma'á e Mātu'á ki he Malu 'i he 'Initanetí (Netsafe Online Parent Toolkit):
netsafe.org.nz/parenttoolkit

 TikTok